

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАНТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ХХ ст. ПРО В. Д. ОТАМАНОВСЬКОГО

Розглянуто історичні розвідки представників української діаспори у Канаді та США, зокрема, праці Р. Млиновецького та П. Мірчука. Проаналізовані ті роботи, які стосуються діяльності В. Д. Отамановського – видатного учасника українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Відтворені цікаві факти діяльності майбутнього вченого і організатора науки, зокрема визначена його роль у створенні Української Центральної Ради.

Ключові слова: історіографія, В. Д. Отамановський, Р. Млиновецький, П. Мірчук, УЦР, І. Федів, «Син України».

Рассмотрены исторические работы представителей украинской диаспоры в Канаде и США, а именно, работы Р. Млиновецкого и П. Мирчука. Проанализированы те работы, в которых рассматривается деятельность В. Д. Отамановского – выдающегося участника украинского освободительного движения 1917-1918 гг. Отображены интересные факты деятельности будущего ученого и организатора науки, определена его роль в создании Украинской Центральной Рады.

Ключевые слова: историкография, В. Д. Отамановский, Р. Млиновецкий, П. Мирчук, УЦР, И. Федив, «Сын Украины».

Valentin Otamanovsky name has been undeservedly forgotten for many years. He was known in Ukraine above all as a public figure. Foreigner historiographers started to investigate his public activity and scientific heritage early then Soviet scientists.

Peter Mirchuk and Roman Mlinovetsky were the first Ukrainian historiographers in the USA who analyzed Otamanovsky's biography, beliefs and aspirations, his scientific papers. Thanks to their research, the name of Valentine Otamanovsky entered the most famous emigrant encyclopaedia.

The purpose of this study – a historical overview of P. Mirchuk and R. Mlinovetsky researches, which showed Valentin D. Otamanovsky political activity. We also studied the other Diaspora historians works, which were dialled with Otamanovsky investigation.

The historiography of the problem is sparse. Since the time of Ukrainian independence the participants of Otamanovsky in the national liberation movement 1917-1918 has been completely studied. Ukrainian and foreign historians didn't pay attention to him as a scientist. Valentin Otamanovsky was a specialist in the Right Bank Ukrainian cities history during the Middle Ages. Also he was a famous researcher of medicine and pharmacy history and local historian. In addition, Valentin Otamanovsky was highly qualified bibliographer, a talented writer, translator, teacher, educator.

Some information about Otamanovsky social life were written in encyclopaedic articles which were published during the years of Ukrainian independence. But the main characteristics of his scientific have remained unstudied.

Zoryana Savchuk dedicated the complex investigation of Valentin Otamanovsky activity in her scientific dissertation work. A professor of Kharkiv National Medical University Igor Robak researched the last years of Valentin Otamanovsky's life, which were closely connected with the history medical education in Kharkiv.

The foreign historians paid more attention to Valentin Otamanovsky activity as a member of «Brotherhood of the state independence» organization an The Central Rada (The Central Council). The role of Otamanovsky in the process of the Central Rada creation was complexly analyzed. According to Roman Mlinovetsky, Valentin D. Otamanovsky was the founder of the first Ukrainian government in the twentieth century.

Petro Mirchuk thought that the main role in the Central Rada foundation was played by Kharkiv well known lawyer and revolutionary figure Mykola Mikhnovsky. But it should be noted that Roman Mlinovetsky allegations were more convincing because he was a contemporary of

the events. This author was the first who investigated Valentine Otamanovsky activity as the member of the «Brotherhood of the state independence» organization.

Particular attention in this paper was given to Igor Fediv allegations refutations. This author named himself the main author of the famous work «The Son of Ukraine». After the Second World War this book was reprinted in Germany with his corrections. But Igor Fediv composed the text, but he was not a writer. Subsequently the truth was restored when American publication «Ukrainian nationalist» reprinted the text without I. Fedivs remarks. Modern readers received opportunity to read the real book, which was written by Valentin D. Otamanovsky in 1919.

Valentin Otamanovsky revolutionary activity is well investigated in foreign historiography. Many interesting and truthful facts of his biography were presented by his best friend and colleague Roman Mlinovetsky. But R. Mlinovetsky couldn't continue his researches when their life ways were parted. Thus, the scientific activity of Valentin Otamanovsky has not received adequate attention by the foreign historians and it needs the further research.

Keywords: the historiography, V. D. Otamanovsky, R. Mlynovetsky, P. Mirchuk, the Central Rada, I. Fediv, the Son of Ukraine.

Виповнилося 120 років від народження Валентина Дмитровича Отамановського (1893-1964) – відомого громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917-1918 рр., знаного вченого, дослідника широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру – краснзнавця і пам'яткознавця, фахівця з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина, доктора історичних наук, професора.

На сьогодні вітчизняні історики майже повністю відтворили біографію Валентина Дмитровича, дали оцінку його творчості та організаційній діяльності [1-9 тощо]. Проте все це відбулося за останні 20-25 років, починаючи з горбачовської «перебудови та гласності». До того ім'я В. Д. Отамановського в Україні перебувало під «печаткою мовчання». А першими, хто зламав оту «печатку», були українські історики в екзилі Роман Млиновецький, Петро Мірчук і деякі інші. Саме вони першими познайомили українського та іноземного читача з постаттю Валентина Дмитровича Отамановського. А його ім'я завдяки їм увійшло до всіх українських енциклопедій минулого сторіччя за винятком радянських [10-12].

Метою статті є складання історіографічного огляду історичних розвідок Р. Млиновецького, П. Мірчука і деяких інших представників української діаспори Канади та США, дійовою особою яких виступає Валентин Дмитрович Отамановський.

«Чому не віддається належного В. Отамановському?», – обурювався сорок років тому Роман Бжеський (1894-1982) (він же Млиновецький, Задеснянський, Гармаш тощо) [13, с. 468]. Роман Стефанович Бжеський був сучасником В. Д. Отамановського і його соратником у боротьбі за українську державність 1917-1918 рр. Під його майже п'ятнадцятьма різними псевдонімами (найвідоміший – Млиновецький) на сьогодні ми маємо солідний доробок праць з української історії [13-15].

Ще за роки навчання у гімназії Роман увійшов до складу «Братства самостійників», ідейним провідником якого виступав Валентин Отамановський. Будучи одним із сповідників ідеї незалежності України, Роман Бжеський із головою поринув у визвольні змагання. Однак після поразки українських ініціатив він був вимушений поїхати на Волинь, де продовжував працювати у руслі просвіти населення щодо державницьких ідей, зокрема, донцовського «інтегрального націоналізму», та історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Такі дії не залишилися непоміченими – за період із 1917 до 1939 року Романа заарештовували не менше, як сімнадцять разів, а декілька разів навіть виносили смертний вирок. Та не скоряючись владним тортурам, Р. Бжеський продовжував роботу над розвідками, присвяченими буремним рокам.

Згодом вони вийшли за кордоном. Так, 1953 р. у Мюнхені видано «Історію українського народу. (Нариси з політичної історії)», де згадуються події 1917-1919 років

[15]. Ще пізніше, у 1966-1967 рр. у Детройті (США) світ побачили «Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Про що «історія мовчить», пізніше дороблені та перевидані в Торонто (Канада) впродовж 1970-1973 рр., в яких докладніше розповідається про перебіг революційних подій [13; 14].

З усього наукового доробку Р. Млиновецького спогади про революційну добу – найцікавіші та найсуперечливіші. Дотепер дискусії істориків точаться навколо твердження Млиновецького про існування спочатку двох Центральних Рад, перша з яких була створена саме за ініціативи Валентина Отамановського [16-18]. *«Мусимо подати тут сенсаційний факт, а саме тоді було створено дві Українських Центральних Ради. ...Члени тупу не погодилися на висунення ідеї самостійності України і організували другу Центральну Раду... Українська Центральна Рада, організована самостійниками, як і організований В. Отамановським штаб української кінної міліції містилися в домі Дмитра Антоновича. ...Певний період тяглася конкуренційна боротьба між цими двома центрами: націоналістичним і москвофільським»* [15, с. 231-232.]. Таку ж само інформацію можна почерпнути і з «Нарисів з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр...» [13, с. 98, 100-101].

Погляд на первісне співіснування двох Центральних Рад – самостійницької та автономістської, поділяв ще один відомий історик в екзилі – Петро Мірчук.

Петро Юрійович Мірчук (1913-1999), як бачимо, значно молодший за В. Отамановського та Р. Бжеського і за віком просто не мав змоги брати участь в українській революції [19, с. 749-750]. Це була вже людина наступної генерації. Син Львівщини, він долучився до національного революційного руху в 30-х роках минулого століття. Будучи студентом Львівського університету, вступив до лав Організації Українських Націоналістів, з якою не поривав зв'язків багато років. За членство в ОУН П. Мірчук багато років переслідувався, однак співпраця з ОУНівцями виховала свідомого патріота України, який все життя працював на ниві

здобуття української державності, зокрема з 1950-х років як історик України.

Саме він у 1960 р. теж написав про паралельне існування деякий час (до двох тижнів) двох органів з однаковою назвою – Українська Центральна Рада і про їх злиття. Проте, на відміну від Р. Млиновецького, засновником першої з них П. Мірчук вважав М. І. Міхновського. *«Микола Міхновський згуртував біля себе у Києві своїх ідейно-політичних однодумців і запропонував їм негайно покликати до дії «Українську Центральну Раду» як орган тимчасового державного правління самостійної України, – писав він. – ...Але з ініціативою творити політичну репрезентацію українського народу з огляду на нову політичну ситуацію в Росії виступило теж «Товариство Українських Поступовців». ...17 березня 1917 р. з самостійницької «Української Центральної Ради» і ТУП-івської «Центральної Ради» оформлюється єдина «Українська Центральна Рада»* [20, с. 55-57]. Не поділяючи точки зору на «первородство» В. Отамановського в створенні УЦР, П. Мірчук у своїй студії про Миколу Міхновського, тим не менш, багато разів звертається до постаті провідника «Братства самостійників» як активного учасника тих подій, про що йтиметься нижче.

А якщо дотримуватися біографії В. Д. Отамановського, то свідoctва про його молоді роки вперше в історичній літературі оприлюднив Р. Млиновецький. Так само, як і свідoctва про створення і діяльність «Братства самостійників». Він першим розповів про те, що у 1914 р., ще до початку Першої світової війни, у Варшаві виникла таємна організація «Братство самостійників», ідейним провідником якої став Валентин Отамановський. «Братство» працювало головним чином серед молоді, поширюючи націоналістичні ідеї. Члени «Братства» ухвалили постанову бойкотувати російську культуру і мову. Згідно з прийнятими в цій справі ухвалами члени «Братства» могли користуватися російською мовою в Україні лише в стисло означених випадках (зокрема для конспірації), були зобов'язані студіювати світову літературу і власне письменство.

В. Отамановський, захоплюючись старою українською культурою, навіть опанував той стиль письма, якими писали українці за доби гетьманів.

Працювали над собою «самостійники», також вивчаючи минуле свого народу та політичні науки. «Братчик» на українських землях не мав права відвідувати російські театральні вистави, чи інші подібні імпрези, або купувати російські книжки в російських книгарнях, що функціонували в Україні. «Братство самостійників» поширювало статті М. Міхновського, Д. Донцова та інші подібні публікації.

Київське «Братство самостійників» нараховувало лише до трьох десятків осіб, такими ж нечисленними були й створені ним філії в інших містах України [13, с. 29-32].

А невдовзі, 8 вересня 1916 р. було засновано кооперативне видавництво «Вернигора» [13, с. 32]. Видавництво «Вернигора» поставило своїм завданням поширювати погляд на те, що українська культура мусить орієнтуватися на Західну Європу, а не на Росію. Валентин захопився літературними перекладами українською мовою творів зарубіжних класиків.

«Братство самостійників» було цілком таємною і глибоко законспірованою організацією. Про його існування не повинен був знати ніхто з не членів «Братства». У великій тайні приховувалися їх прізвища. «Братчики» складали присягу не розголошувати навіть сам факт існування організації [13, с. 33].

Тому деякі історики вважають недоведеною діяльність «Братства самостійників» до 1917 р. [21, с. 105]. Їх сумніви спростовують архівні документи, винайдені Ф. Г. Турченком [22, с. 208-209].

Ініціатором створення і одним із засновників УЦР Р. Млиновецький однозначно вважає Валентина Отамановського [13, с. 114-115]. Він стверджує, що само створення Української Центральної Ради ініціювало «Братство самостійників» 2 (15) березня 1917 р. Прихильники Р. Млиновецького вважають, що «Товариство українських поступовців» вступило в процес створення Центральної Ради пізніше, прагнучи вирвати з рук «самостійників» політичну

ініціативу. Як вже зазначалося вище, П. Мірчук підтримує Р. Млиновецького у питанні тимчасового паралельного існування двох Центральних Рад та їх наступного злиття [13, с. 98, 100-101; 17, с. 64-65; 20, с. 57].

А от пріоритет В. Отамановського в створенні українських національних збройних сил заперечити значно важче. Його просто часто замовчують, називаючи імена М. Міхновського, С. Петлюри та ін., забуваючи, що саме за ініціатив Валентина Отамановського в Києві вже (2)15 березня 1917 р. формувався штаб української міліції та почалося формування першої кінної сотні. Пізніше, разом із М. Міхновським В. Отамановський був одним із організаторів товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка», він організував і військовий клуб «Батьківщина». І про це першим згадав Роман Млиновецький [13, с. 99, 127-128; 14, с. 61, 419].

Далі Р. Млиновецький звертає увагу на те, що «самостійники» у квітні 1917 р. відізнали В. Отамановського з Центральної Ради, вважаючи за краще йому зайнятися більш важливою, з їх точки зору, організаційно-партійною та літературною діяльністю [13, с. 174].

Видавництво «Вернигора» в першій половині 1917 року під його орудою видало велику кількість листівок з портретами гетьманів і протиросійськими написами та патріотичними цитатами. Також «Вернигора» видала низку брошур націоналістичного змісту, наприклад: «Катехизм українця», «Українці та москвини», «Гетьман Іван Мазепа», «Гетьман Полуботок», «Гетьман П. Дорошенко», великі стінні плакати: «Як жив український нарід» (склав В. Отамановський), «Як Московщина визискує Україну» тощо.

Далі видавництво видрукувало серію українських казок із чудовими ілюстраціями та перекладені В. Отамановським англійську легенду «Чайльд Горн», а також казки Гауффа і казки Бехштайна. Для юнацтва видавництво «Вернигора» видало «Пригоди Робінзона Крузо» (переклад В. Отамановського), «Книгу джунглів» Р. Кіплінга, для

дорослого читача – «На святоюрській горі» та «Іван Вишенський» І. Франка, «Сотник Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Фауст» Й. Гете, «Тартюф» Ж.-Б. Мольєра, «Декамерон» Д. Бокаччо. Але особливу увагу «Вернигора» вирішила приділити українському шкільництву і тому береться видавати шкільні підручники з усіх предметів, а також географічні та історичні мапи.

Душею «Вернигори» та його ідеологічним керівником був Валентин Отамановський. Він не лише добирав і редагував, але й сам перекладав та писав для видавництва. Жодна книжка не вийшла без його участі.

Р. Млиновецький відзначає, що одночасно з роботою у видавництві Валентин брав участь у розбудові українських збройних сил на базі створеного за його участі «Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка» та готував ґрунт для об'єднання всіх «самостійників» у єдину політичну силу. Проміжним результатом останнього напрямку його діяльності став численний установчий з'їзд «Союзу української державності», що відбувся 1(14) червня 1917 р. А 19 червня в Києві зібралося багатолюдне віче (понад 2 500 учасників), скликане «Союзом» під гаслами української державності [14, с. 12].

Наступні дані про життя та діяльність В. Д. Отамановського з'являються у «Нарисах з історії українських визвольних змагань...» Р. Млиновецького в оповіді про події в Києві, що сталися восени 1917 р. Виявляється, що тоді Валентин продовжував активно працювати у видавництві «Вернигора»; читав лекції на учительських курсах Київського повітового земства, «викладаючи в самостійницькому освітленню українознавство»; вів націоналістичну агітацію серед частин київської залоги, готуючись до Третього Українського військового з'їзду [13, с. 32].

Третій Український військовий з'їзд зібрався в Києві 2 листопада (н. ст.) 1917 р., коли більшовики в столиці держави цілеспрямовано йшли до влади. На з'їзді Отамановський взяв слово як представник «Союзу української державності». Він заявив, що «Союз української державності» дивиться на Україну як на майбутню самостійну

незалежну Українську Республіку. Далі: «...багато з вас пролле кров за відбудовання української державності. Слава ж товаришам, які перші поляжуть у цій страшній святій боротьбі!» [14, с. 55, 61]. Валентин із захватом вітав проголошення Української Народної Республіки, проте був розчарований відсутністю статусу її суверенності.

Ще до перевороту, в квітні 1918 р. «братчики» подбали про створення військового товариства, оформленого як клуб старшин «Батьківщина», який узяв під свій контроль їдальню і кафе, де гуртував старшин, серед яких вів культурно-освітню та політичну роботу. Активну участь у діяльності цієї організації брав В. Отамановський. З іншого боку, «Союз української державності» на зборах 19 червня ухвалив подбати про перенесення останків гетьмана Івана Мазепи з чужини до Софійського собору для поховання їх поруч з князем Ярославом Мудрим. 7 липня російські чорносотенці при потуранні гетьманської влади відслужили молебень за здоров'я російського царя Миколи II. Молебень закінчився співом гімну «Боже, царя храни...». Службу відправляв сам митрополит, на ній були присутні урядовці П. Скоропадського і російські офіцери. На знак протесту «братчики» вирішили відповісти на цей захід ворогів українства власною демонстрацією. За спогадами Р. Млиновецького, 10 липня, в роковини Полтавської битви 1709 р., вони разом зі старшинами «Батьківщини» зібрали на Софійському майдані близько 10 тисяч патріотів і організували панахиду по гетьманові Мазепі. По панахиді саме там відбулося народне віче, очолене В. Отамановським. Він звернувся до присутніх з палкою промовою, по якій учасники мітингу одностайно проголосували за перенесення до св. Софії останків гетьманів: Петра Дорошенка, Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Далі декілька старшин виступили з домаганням усунути з пам'ятника Богданові Хмельницькому слова: «*Волім під царя московського православного...*». Під схвальні вигуки кількатисячного натовпу вони допомогли Отамановському дістатися до тих слів і понищити їх ударами принесеного задалегідь

геологічного молотка. Закінчити справу зашкодили німецькі військові підрозділи та підрозділи гетьманської Державної варти, які розігнали мітинг і маніфестацію, що по ньому розпочалася [14, с. 419].

Не залишив поза увагою Р. Млиновецький і подальшу роботу В. Д. Отамановського у Відні, де за його активної участі «Вернигора» видала низку шкільних підручників українською мовою: 6 з географії, 4 читанки, 4 зі співу, 2 з історії України, 1 з української граматики, 1 з латинської мови, 1 з фізики, 1 з геометрії, 1 з природознавства і 1 молитовник. Кожний підручник видавався накладом від 50 до 200 тисяч примірників. Крім того, українською мовою було видано 7 великих шкільних мап. Проте, з огляду на громадянську війну та іноземну інтервенцію в Україні, більша частина надрукованих у Відні книжок так туди й не потрапила [4, с. 456-458]. Треба було великої любові до українського народу, великої енергії та запалу, щоб у тих умовах, у надзвичайно короткий термін знайти авторів, спонукати їх до складання шкільної літератури, а потім все те відредагувати та видати.

1919 р. «Вернигора» видала друком «Сина України» Вал. Злотополя – *«історичну повість з часів українського лицарства»*, романтичний твір, написаний В. Д. Отамановським для українського юнацтва. Це своєрідний ремейк «Життя і дивовижних пригод Робінзона Крузо...» Д. Дефо, свого часу перекладеного Валентином Отамановським українською для «Вернигори».

Головний герой книги Микола Наливайко – нащадок Северина Наливайка, незламний козак і український Робінзон. Опинившись на безлюдному острові, він веде жорстоку боротьбу за життя і перемагає. Микола – палкий патріот своєї Батьківщини. Територію острова він називає Новою Україною, а свій укріплений осідок – Січчю і вивішує над ним український національний прапор. Після звільнення з вимушеного відлюдництва Наливайко поспішає до рідного краю, де стає до лав війська гетьмана Івана Виговського і героїчно гине під Конотопом [23].

Цю книжку спіткала нелегка доля. Дотепер точаться дискусії щодо її авторства.

Розпочалися вони по закінченні Другої світової війни. Тоді українські емігранти вирішили, що ті з учасників Української революції, хто жодним чином не проявився у воєнне лихоліття, не повернуться більше до активного громадсько-політичного життя. Так, зокрема, «поховали» вони й Валентина Отамановського.

І ось за таких обставин на авансцену висунувся Ігор Федів – співавтор «Сина України». Він привласнив ідею і авторство книги та зажадав створити в «своєму» творі бажані йому зміни. Так в Аугсбурзі (Західна Німеччина), в американській зоні окупації, з'явилося друге, сфальшоване видання «Сина України».

Брехня І. Федіва, який приписав собі ідею написання «Сина України» та її виконання, спростовується вже тим, що на титульній сторінці першого, віденського видання ясно написано: *«Сюжет, опрацювання та редакція Вал. Злотополя, komponували Ігор Федів та Вал. Злотополець»*. Звідси вже зрозуміла суто технічна роль І. Федіва у виданні книги.

Авторство В. Отамановського доводить і добірна літературна мова, якою написаний твір. А післяслово аугсбурзького видання, написане І. Федівим, рясніє «галицизмами».

І, нарешті, авторство саме В. Отамановського підтверджують поважні сучасники, а на підтвердження головної ролі І. Федіва в створенні повісті жодного свідка немає. Захист авторства Валентина Отамановського взяло на себе американське видавництво «Український націоналіст», яке невдовзі після аугсбурзького видання викрило спроби Ігоря Федіва привласнити авторство «Сина України» і видало фотодруком, без жодних змін, як документ «Сина України» з видання 1919 р., чим довело, хто є його справжнім автором, а хто другорядним помічником. Крім того, в передмові на 20 сторінках видавці розповіли всю правдиву історію створення книжки, чим зробили свій внесок в українську емігрантську історіографію життя і діяльності В. Д. Отамановського [23].

Отже, Р. Млиновецький, П. Мірчук і деякі інші автори української еміграції ХХ ст. відтворили декілька цікавих сторінок біографії Валентина Дмитровича Отамановського.

Усі вони стосуються молодих років ученого, його участі в національно-визвольних змаганнях доби української революції. Враховуючи внесок кожного з вищеназваних авторів у реконструкцію біографії В. Д. Отамановського, підкреслимо, що найвагоміші здобутки в цій справі були в Романа Млиновецького, якого з Валентином Отамановським пов'язували особисті дружні стосунки. Еміграція Романа Стефановича не дала йому змоги простежити подальший

життєвий шлях і творчість його соратника по революційній боротьбі. Таким чином, українська емігрантська історіографія даної проблеми містить тільки відомості про В. Д. Отамановського як про громадсько-політичного діяча і борця за волю України. Його наукові досягнення не знайшли в ній відображення. Їх аналіз є перспективою цілеспрямованих розвідок в напрямі відтворення наступних сторінок біографії вченого.

Джерела та література

1. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : б. в., 1998. – 255 с.
2. Кот С. Валентин Отамановський / Сергій Кот // Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд.: Я. Гаврилюк. – К. : Просвіта, 2008. – С. 663-674.
3. Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мл. – О. – 2010. – С. 699-700.
4. Подільська старовина : науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця : б. в., 1993. – 480 с. – (Вінницький обласний краєзнавчий музей).
5. Робак І. Ю. Валентин Отамановський: молоді роки вченого / І. Ю. Робак // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: Зб. наук. пр. Тематичний випуск: Історія науки і техніки. – Харків : НТУ «ХПІ», 2011. – № 64. – С. 97-104.
6. Робак І. Ю. Валентин Отамановський: у вирі визвольних змагань / І. Ю. Робак // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: Зб. наук. пр. Серія: Історія науки і техніки. – Харків : НТУ «ХПІ», 2012. – № 42(948). – С. 130-137.
7. Робак І. Ю. Харківський період життя та діяльності Валентина Отамановського / І. Ю. Робак // Гуржіївські історичні читання : Зб. наук. пр. / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 133-135.
8. Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893-1964) – вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / З. С. Савчук; Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.
9. Філонов Л. Біля витоків історії / Л. Філонов // Вінницька правда. – 1988. – 13 жовт.
10. Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Наук. т-во ім. Т. Шевченка; [Голов. ред. В. Кубійович]. – Перевид. в Україні [репринт. відтворення вид. 1955-1984 рр.]. – Львів : НТШ, [1994]. – Т. 5. – С. 1905.
11. Отамановський Валентин // Українська загальна енциклопедія / Під ред. І. Раковського. – Львів, Станіслав, Коломия : б. в., 1932-1934. – Т. 2. – С. 356.
12. Otamanovsky Walentin // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto etc.: Univ. of Toronto press, 1985-1993. – Vol. III : L – Pf / Ed. by D. N. Struk. – 1993. – P. 738.
13. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр.: (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – 2-ге вид. переглянуте і значно доп. – Торонто : Чужина: Друком вид. «Гомін України». – 1970. – [Т. 1]. – 571 с.
14. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр.: (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – 2-ге вид. перегл. і значно допов. – Б.м. : Чужина, 1973. – [Т. 2]. – 1973. – 670 с.
15. Млиновецький Р. Історія українського народу. (Нариси з політичної історії) / Р. Млиновецький. – Мюнхен : б. в., 1953. – 643 с.
16. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: період становлення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23-46.
17. Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63-77.
18. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 роки). Логіка пізнання. Історичні епізоди. Ключові постаті : Навч. посіб. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.
19. Ковальчук О. О. Мірчук П. Ю. / О. О. Ковальчук // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла – Мі. – 2009. – 784 с.

20. Мірчук Петро. Микола Міхновський: Апостол укр. державности. – Філадельфія : Т-во Укр. Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, 1960. – 136 с.: іл.
21. Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (Полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово») / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 103-107.
22. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 318 с.
23. Злотополець Валентин. Син України: іст. повість з часів укр. лицарства / Передмова видавництва «Укр. націоналіст». – [Б. м.: б. в., б. р.]. – 20, 223 с. – Репринт. вид. кн. : Син України: іст. повість у 3 ч. з ілюстр. та мапою / сюжет, опрацювання та ред. Вал. Злотопольця ; компонували: І. Федів, В. Злотополець. – К. ; Кам'янець ; Відень : Вернигора, 1919. – 223 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Робак І. Ю., Демочко Г. Л., 2013

Дата надходження статті до редколегії 20.03.2013 р.